

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.1.15>**ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВНЕ ЗАВДАННЯ ПРАВОСУДДЯ****Константий Олександр Володимирович,**доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Національного транспортного університету

У статті розглядаються питання сутності і завдань правосуддя. Указується, що визнання, ефективні реалізація і судовий захист прав і свобод людини є умовою існування правової держави в Україні.

Зазначено, що тільки з ухваленням Декларації про державний суверенітет України вперше на нормативному рівні закріплено незалежність судів від органів законодавчої і виконавчої влади. За часів СРСР суди не були відділеними від правоохоронних органів. Указано, що завдання роботи судів у цей період – охорона соціалістичного державного устрою, державної власності, покарання порушників законності.

Установлено: за положеннями Конституції України, діяльність судів передбачає здійснення правосуддя. Під правосуддям пропонується розуміти реалізацію судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції, спрямованої на захист прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, утвердження верховенства права процесуальної діяльності з вирішення юридичних спорів. Серед функцій судів виділено також вирішення питань обґрунтованості кримінального обвинувачення особи, здійснення судового контролю, забезпечення безспірних прав, підтвердження наявності чи відсутності юридичних фактів, уніфікації судової практики.

Наголошується, що здійснення правосуддя в умовах побудови в Україні правової держави вимагає, щоб суди в процесуальній діяльності керувалися потребами забезпечення дієвого захисту порушених прав і свобод людини. Правосуддям визнається гуманістичне, а не формальне застосування судами норм права. Правосуддя не є тотожним реалізації судової влади. До судової влади належать не тільки суди, а й утворені для організаційного, кадрового, матеріально-технічного, інформаційного та іншого забезпечення процесуальної діяльності судів державні органи.

Ключові слова: правосуддя, захист, права людини, судова влада, суди, поділ влади, верховенство права, юридичні спори, судовий контроль.

Konstantyi Oleksandr. Protection of human rights as the main task of justice

The article considers the essence and tasks of justice. It is indicated that the recognition, effective implementation and judicial protection of human rights and freedoms are a condition for the existence of a rule of law state in Ukraine.

It is noted that only with the adoption of the Declaration of State Sovereignty of Ukraine for the first time at the regulatory level enshrined the independence of courts from the legislative and executive branches. In Soviet times, courts were not separated from law enforcement. It is noted that the task of the courts in this period was primarily the protection of the socialist state system, state property and punishment of violators of the law.

It has been established that the activities of the courts in accordance with the provisions of the Constitution of Ukraine provide, first of all, justice. Justice is proposed to be understood as the implementation by the courts of administrative, economic and civil cases of procedural activities to resolve legal disputes, which is aimed at protecting the rights, freedoms or interests of individuals, the rights and interests of legal entities, and establishing the rule of law. Among the functions of the courts, the issues of the validity of a criminal charge of a person, the exercise

of judicial control, the provision of indisputable rights, confirmation of the presence or absence of legal facts, and the unification of judicial practice are singled out.

It is noted that justice in the context of building a legal state in Ukraine provides that the courts in their procedural activities will be guided by the requirements of justice, the need to ensure effective protection of violated human rights and freedoms. It is noted that justice in the conditions of building a legal state in Ukraine provides that the courts in their procedural activities will be guided by the needs to ensure effective protection of violated human rights and freedoms. Justice is defined as the humanistic rather than the formal application of the rule of law by the courts. Justice is not identical with the exercise of judicial power. The judicial power includes not only the courts, but also state bodies created for organizational, personnel, material, technical, information and other support for the procedural activities of the courts.

Key words: *justice, protection, human rights, judiciary, courts, separation of powers, rule of law, legal disputes, judicial control.*

Визнання та належна реалізація фундаментальних прав і свобод людини є головним завданням функціонування будь-якої сучасної цивілізованої держави. Цілком очевидно: доки не будуть запроваджені ефективні, неупереджені механізми забезпечення і захисту (у разі порушення) прав людини, доти існуватимуть можливості для панування автократії, матиме місце правовий безлад у сферах нормотворення і правозастосування. В Україні теж на початку Основного Закону (у частині другій статті 3) встановлено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Учені-юристи одноставні в тому, що найефективнішим інституційним засобом захисту прав і свобод людини є незалежне правосуддя. Як слушно зауважує український науковець Д.В. Кулешов, авторитетна і незалежна судова влада обґрунтовано вважається однією з універсальних політико-правових цінностей загальнолюдського рівня та елементом усього сучасного конституціоналізму. Він пояснює це тим, що судова гілка влади займає особливе місце в державному механізмі, наділена виключними повноваженнями з остаточного владного вирішення будь-якого юридичного спору між будь-якими суб'єктами суспільних відносин, у тому числі й між державно-владними інституціями, а її рішення є загальнообов'язковими [1, с. 148–151].

Правосуддя є одним із найстарших інститутів захисту прав і свобод людини в державно-владно організованих сус-

пільствах. Ідея захисту спеціально утвореними з числа професійних юристів судами у визначеній законом процесуальній формі прав та свобод особи виникла ще в Стародавній Греції та Стародавньому Римі [2, с. 6, 7].

За часів СРСР принцип поділу влади розглядався ворожим буржуазним інститутом. Суди були частиною адміністративно-командної правоохоронної системи, утвореної поряд з органами прокуратури, внутрішніх справ, державної безпеки для боротьби зі злочинами і правопорушеннями. Правосуддя розумілося вченими як метод правоохоронної діяльності [3, с. 20]. Н.О. Чечіна та П.С. Елькінд наприкінці 1970-х років указували, що суд чинить правосуддя, яке є різновидом державно-правової діяльності, за допомогою інших державних органів (дідання, слідства, прокуратури, адвокатури). Також зауважували, що цілі правосуддя полягають в охороні від будь-яких посягань громадського та державного ладу, системи господарювання та власності; політичних, трудових, житлових та інших особистих і майнових прав та інтересів громадян; прав і охоронюваних законом інтересів підприємств, установ та організацій [4, с. 308, 309]. Тобто в період СРСР суди не були відділеними (самостійними) від правоохоронних та інших владно-розпорядчих державних органів, а їх першочерговим завданням була охорона від будь-яких посягань соціалістичного державного устрою, державної власності, покарання порушників законності (і лише після цього вони зосереджувались на захисті прав та законних інтересів робітників і селян). Наукові розробки питань правосуддя в працях того часу зводилися

до формування теорії забезпечення безумовного дотримання формалізованих приписів процесуального законодавства всіма учасниками судових проваджень із метою утвердження соціалістичного правопорядку.

Уперше самостійність судів від органів законодавчої і виконавчої влади в національній правовій системі нормативно закріплено в статті 3 Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 року, де встановлено, що державна влада в Республіці здійснюється за принципом поділу на законодавчу, виконавчу та судову [5]. Однак тільки із затвердженням Верховною Радою України 28 квітня 1992 року Концепції судово-правової реформи розпочався процес імплементації у вітчизняне законодавство сформованих світовою наукою і практикою демократичних ідей правосуддя, створення правових гарантій самостійності судів і суддів, спрямованості їх діяльності на утвердження верховенства права, захист прав і свобод особи [6].

Положення Декларації про державний суверенітет і Концепції судово-правової реформи щодо відокремлення судової влади від суб'єктів законотворення і виконавчо-розпорядчої діяльності, переходу до людиноцентриських завдань діяльності судів у подальшому закріпились в ухваленій у червні 1996 року Конституції України. Зокрема, засадами конституційного ладу в Основному Законі України визначено здійснення державної влади на засадах поділу на законодавчу, виконавчу та судову; виконання органами законодавчої, виконавчої та судової влади своїх повноважень у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (стаття 6), а також те, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права; звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина гарантується безпосередньо Конституцією України (частини перша і друга статті 8).

Водночас серед фундаментальних людських прав у Розділі II Основного Закону України визначено право кожного (громадян і негромадян) на судовий захист. Так, у частинах першій і другій статті 55 Конституції України закріплено, що права і свободи людини і громадянина захища-

ються *судом*; кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Ураховуючи те, що суд може подолати нечіткість, колізії в правовому регулюванні, застосувавши норми права в спосіб, який є більш сприятливим для приватної особи, та те, що рішення судів є обов'язковими до виконання, для забезпечення примусової реалізації цих рішень існують відповідні примусові механізми; судовий, а не адміністративні (несудові), спосіб захисту прав і свобод людини та громадянина є найбільш дієвим. Тому не дивно, чому в Конституції України визначенню засад організації та здійснення правосуддя, гарантіям незалежності суддів присвячено окремий розділ VIII.

До того ж не можна не зазначити таке: враховуючи потребу зміцнення конституційних гарантій самостійності судової влади від суб'єктів політичної діяльності, посилення відповідальності суддів перед суспільством і забезпечення людиноцентриської орієнтованості їх правозастосовної діяльності, 2 червня 2016 року ухвалено Закон України № 1401-VIII, яким до Конституції України внесено комплексні зміни щодо правосуддя (далі – Закон № 1401-VIII) [7].

Однією з найбільш вагомих новацій зазначених конституційних змін, крім запровадження нормативної основи для діяльності сформованого відповідно до міжнародних стандартів незалежності суддів органу забезпечення існування професійного складу суддівського корпусу – Вищої ради правосуддя, стало спеціальне закріплення в частині першій статті 129 Основного Закону як його конституційної засади щодо того, що під час здійснення правосуддя судді керуються *верховенством права*, тобто мають віддавати перевагу правам і свободам людини в разі нечіткості чи очевидної свавільності формальних приписів законів.

Діяльність судів за конституційними положеннями першочергово передбачає здійснення правосуддя. Так, у частині першій статті 124 Основного Закону встановлено, що правосуддя в Україні здійснюють суто суди. Під час унесення змін

до цієї статті Конституції України відповідно до Закону № 1401-VIII в її частині третій слушно конкретизовано, чим же є здійснення судами правосуддя. Установлено, що юрисдикція судів поширюється на *будь-який юридичний спір*, тоді як у чинній редакції частини другої статті 124 Конституції України (до набрання чинності Законом № 1401-VIII) закріплювалося, що юрисдикція судів поширюється *на всі правовідносини, які виникають у державі*. Таке конституційне визначення повноважень судів не унеможливило ухвалення на його основі суддями політичних, а не юридичних рішень, що не є допустимим у правовій конституційній державі.

Тобто за чинними положеннями частини третьої статті 124 Конституції України базовою функцією судів є вирішення юридичних спорів, що (в розумінні юридичної науки) становить зміст поняття «правосуддя» (у «вузькому» значенні). Так, щодо цього можна навести думку І.В. Андронova, що правосуддя становить нерозривну єдність діяльності суду щодо вирішення матеріально-правового спору та її результату [8, с. 112]. В.В. Решота також розуміє правосуддя як основне завдання органів судової влади, які повинні встановити істину в справі, ухвалити обґрунтоване й неупереджене рішення, справедливо *вирішити спір*, захистити права, свободи і законні інтереси людини [9, с. 124].

Дещо ширше за змістом визначення поняття «правосуддя» наводить Т.О. Кулик, пов'язуючи здійснення правосуддя органами судової влади як їх функції не тільки з вирішенням конфліктів (юридичних спорів між суб'єктами правовідносин), а і з притягненням до юридичної відповідальності осіб, які порушили суспільний порядок та безпеку (через вчинення адміністративного чи кримінального правопорушення) [10, с. 10]. Ця точка зору, на наш погляд, не є цілком правильною. Вона не враховує застосованої для визначення сфер юрисдикції (повноважень) судів конструкції вжитих у приписах чинної редакції частини третьої статті 124 Основного Закону України термінів (понять). Так, у лінгвістичній конструкції першого речення цієї частини статті конституцієдавцем роздільним за

його смислом сполучником «та» виокремлено поширення юрисдикції судів на такі царини, як «*будь-який юридичний спір*» і «*будь-яке кримінальне обвинувачення*». До того ж у другому реченні частини третьої статті 124 Конституції України встановлено, що в передбачених законом випадках суди розглядають й *інші справи* (тобто можна зробити висновок, що тут ідеться про безспірні й не пов'язані з кримінальним обвинуваченням справи, до яких належать справи наказного та окремого провадження тощо).

Так, зміст правосуддя (згідно з чинними приписами частин першої, третьої статті 124 Конституції України) полягає у вирішенні судами юридичних спорів у межах ініційованого певною особою (фізичною або юридичною), яка вважає, що в тих чи інших правовідносинах порушені її права, свободи чи законні інтереси, позовного судового провадження. Залежно від характеру (публічно- чи приватноправового) спірних правовідносин та складу учасників цих правовідносин (наявності в них суб'єкта, що реалізує при цьому публічні владні функції, або тільки суб'єктів приватного права) в системі судоустрою України є такі три види процесуальних форм правосуддя, що передбачають вирішення судами відповідних категорій юридичних спорів, як адміністративне, господарське і цивільне, провідним завданням яких є саме ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб (частина перша статті 2 КАС України, частина перша статті 2 ЦПК України, частина перша статті 2 ГПК України).

Отже, здійснення правосуддя означає реалізацію правозахисної (спрямованої на захист прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб) діяльності з вирішення відповідних юридичних спорів судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції, заснованої на приписах процесуальних законів. Суди кримінальної юрисдикції вирішують не юридичні спори, а питання обґрунтованості висунутого правоохоронними органами проти особи кримінального обвинувачення у вчиненні злочину або кримінального правопорушення.

Зокрема, з положень статті 2 КПК України слідує, що завданням кримінального провадження (його судової частини) є забезпечення швидкого, повного та неупередженого судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження застосована належна правова процедура. Суди в кримінальних справах також здійснюють функцію судового контролю з тим, щоб не допускалося порушень фундаментальних прав і свобод особи (на свободу і особисту недоторканість, недоторканість особистого житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції) під час досудового розслідування. Тому розгляд судами кримінальних справ у межах інквізиційного судового процесу не можна розглядати правосуддям у буквальному («вузькому») розумінні цього поняття.

Здійснення правосуддя є основною функцією судів як інституційно виокремленої в механізмі держави, спеціально утвореної, наділеної гарантіями незалежності системи органів державної влади. До функцій судів також належить вирішення питань обґрунтованості кримінального обвинувачення особи, реалізація судового контролю (на стадії досудового слідства в кримінальному процесі, на стадіях виконання судових рішень в адміністративному, господарському, цивільному судових процесах), забезпечення безспірних прав (коли орган правосуддя вживає заходів для безперешкодної в майбутньому реалізації права заявника, не вирішуючи при цьому питання про його наявність, сутність, розмір та особу боржника), підтвердження наявності чи відсутності певних юридичних фактів, станів, неспорюваних прав (О.С. Ткачук називає це ще установчою функцією, оскільки діяльність суду спрямовується в цьому разі на забезпечення умов для виникнення суб'єктивних прав та обов'язків), уніфікації судової практики (передбачає забезпечення єдності судової практики

в державі Верховним Судом та апеляційними судами) [11, с. 90–95].

Погоджуємося з Л.В. Ватаманюк в її твердженні, що в сучасній правовій доктрині актуалізується правозахисний смисл правосуддя, за яким його метою є судовий захист. Дослідниця, зокрема, слушно зазначає, що право на судовий захист є виявом дії основоположного принципу права – верховенства права, а саме таких його аспектів, як пріоритетність та забезпеченість прав і свобод людини та захист їх судом. Тому під правосуддям пропонує розуміти вирішення спорів про право, яким захищаються права і свободи суб'єктів права: на підставі закону, що відповідає принципам справедливості, рівності, свободи та гуманізму; на основі діяльності, яку здійснюють спеціальні органи державної влади, що уособлюють судову владу [12, с. 46].

Правосуддя характеризується його ціннісним людиноцентристським змістом. Ним є «якісна», спрямована на відновлення порушених прав і свобод особи, а не на захист суто інтересів органів влади, їх посадових осіб, процесуальна діяльність судів. Р.П. Кайдашев обґрунтовано зауважує, що правосуддя є аксіологічним поняттям; лише діяльність суду з розгляду спорів про право може називатися правосуддям, коли вона відповідає ціннісно-моральним характеристикам: вимогам справедливості, гуманізму, незалежності, рівності тощо. Діяльність ж суду з розгляду спорів, яка хоч і відповідає формальним процесуально-правовим вимогам, але не відповідає ціннісно-моральним характеристикам, є не правосуддям, а судочинством [13, с. 57].

Таким чином, здійснення правосуддя в умовах намагань побудувати в Україні правову державу вимагає утвердження судами в їх процесуальній діяльності справедливості, забезпечення дієвого захисту порушених прав і свобод людини, прав та інтересів інших суб'єктів правовідносин. Правосуддя не має підстав розглядати формальне застосування судами свавільних (неконституційних) норм права. Тільки засновані на належним чином здійсненій судом перевірки та оцінці доказів, мотивовані й ідеологічно пронизані духом природної справедливості, принципами

Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод рішення судів можуть в аксіологічному розумінні бути актами правосуддя. Поняття «правосуддя», яке означає динаміку утвердження верховенства права в заснованій на нормах законів процесуальній формі, не є тотожним більш комплексному і статичному поняттю «судова влада». Судову

владу становлять не тільки суди, а й ті органи, які створюють і які функціонують із метою забезпечення організації та діяльності судів, вирішення питань добору, призначення та звільнення суддів, забезпечення гарантій їх незалежності (Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів, Національна школа суддів, Державна судова адміністрація).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кулешов Д.В. Судовий захист прав людини як гарантія конституційного ладу України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : Право.* 2018. Вип. 25. С. 148–151.
2. Добрянський С. Права людини як специфічна форма буття (існування) моралі / Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Матеріали X регіональної науково-практичної конференції: 5–6 лютого 2004 року. Львів : Юрид. фак-т ЛНУ, 2004. 530 с.
3. Филиппов П.М. Судебная защита и правосудие в СССР. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. 180 с.
4. Чечина Н.А., Элькинд П.С. Проблемы правосудия развитого социалистического общества. *Государство и право развитого социализма в СССР.* Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. 472 с.
5. Декларація про державний суверенітет від 16 липня 1990 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.
6. Концепція судово-правової реформи, схвалена постановою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 року № 2296-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text>.
7. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>.
8. Андронов І.В. Сутність правосуддя та актів правосуддя у цивільному процесі. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України.* 2018. № 16. С. 112.
9. Решота В.В. Проблеми визначення основних понять у сфері здійснення правосуддя. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2015. Вип. 62. С. 124.
10. Кулик Т. Конституційне реформування правосуддя в Україні: перший погляд на недоліки та переваги. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2017. № 3. С. 10.
11. Ткачук О.С. Функції судової влади та сфера цивільного судочинства. *Часопис цивільного і кримінального судочинства.* 2016. № 3 (30). С. 90–95.
12. Ватаманюк Л. Кореляція наукових підходів щодо дефініції правосуддя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки».* Т. 7, № 2, 2020. С. 46.
13. Кайдашев Р.П. Природа правосуддя в адміністративному процесі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2014. Випуск 29. Частина 2. Том 4/2. С. 57.